

зупиняється на ній, придивляється до неї. ...Дитина змагається пізнати річ... почуттями, – і після моменту пасивної уваги під впливом збудженої думки починається пізнавальний інтерес, змагання зрозуміти річ і класифікувати її» [1, с. 24]. Водночас учений зазначав на незвичному формуванні уваги в дитинстві: дитина «перебігає» від однієї речі до іншої, зупиняючись на них стільки, скільки потрібно, аби відчувати вплив; це виникає через те, що дитина ще не у змозі концентруватися тривалий час і «керувати концепціями як вольовим процесом» [1, с. 25]. На думку педагога, увага як вольове зусилля є продуктом поступового духовного розвитку. Також Я. Чепіга розкрив психофізичні основи уваги, її види та зовнішні вияви, розвиток цікавості шляхом асоціацій, взаємозв'язок уваги, цікавості, асоціацій і духовного розвитку особистості.

Розвивати пізнавальні процеси Я. Чепіга радив на ґрунті всього рідного і природного дитині з орієнтацією на її власні спостереження досвід.

Серед чинників розвитку дитини Я. Чепіга називав спадковість та оточення (сім'я, економічні, соціальні, політичні обставини життя народу, природа і місцеві умови, увесь світ, що оточує дитину, збуджує та розвиває духовні сили, передані їй батьками), що має враховуватися дорослими для здійснення гармонійного, цілісного впливу на дитину.

Висновки з даного дослідження. Таким чином, Я. Чепігою було створено унікальний та оригінальний проект української школи, у центрі якого була дитина з усіма її особливостями. Ученим були визначені мета освіти (виховання цілісної людини, всебічне задоволення її прагнень з урахуванням природи дитячого організму), завдання школи (збереження людської природи, непорушення гармонії духовного і фізичного життя, розвиток індивідуальних здібностей дитини та ін.). Я. Чепіга виокремив і схарактеризував особливості організації педагогічного процесу в українській школі: вивчення й урахування педагогами специфіки розвитку дитини; навчання з орієнтацією на реальне життя; побудова довірливих стосунків дорослих із дітьми. Також педагог здійснював різні дослідження дитини, зокрема вивчення розвитку психічних процесів (увага, уява, мислення), чинників розвитку дитини.

Перспективи подальших розвідок. Наша стаття не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. Перспективним може бути розкриття поглядів інших учених (К. Вентцеля, Д. Ельконіна та інших) на розвиток дитини й дитинство.

Список використаних джерел

1. Чепіга Я. Увага і розумовий розвиток дитини / Чепіга Я. // Світло. – 1911. – Кн. 1. – С. 20-33.
2. Чепіга Я. Проект української школи. Ґрунтовні постулати проекту / Я. Чепіга // Світло. – 1913. – Кн. 2. – С. 31-41.
3. Чепіга Я. Уява і мислительна та творча діяльність дитини / Я. Чепіга // Світло. – 1914. – Кн. 9. – С. 13-40.
4. Чепіга Я. Народний учитель і національне питання / Я. Чепіга // Світло. – 1912. – Кн. 1. – С. 15-25.
5. Чепіга Я. Страх і кара / Я. Чепіга // Світло. – 1912. – Кн. 7. – С. 21-36.
6. Чепіга Я. Брехливість у справі виховання / Я. Чепіга // Світло. – 1912. – Кн. 4. – С. 3-15.
7. Чепіга Я. Страх і кара. (Психо-педагогічний нарис) / Я. Чепіга // Світло. – 1912. – Кн. 6. – С. 15-31.

УДК: 371.32

І.І. Мартиненко

ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ІДЕЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ОСВІТИ УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ПЕДАГОГІЧНІЙ ДУМЦІ ПОЧАТКУ ХІХ ст.

Анотація. У статті з урахуванням суспільно-політичних чинників розвитку країни, поглядів прогресивної інтелігенції на мету, завдання та зміст освіти виділено та схарактеризовано особливості розвитку ідеї національної освіти учнівської молоді у прогресивній педагогічній думці в Україні на початку ХІХ століття.

Ключові слова: особливості, національна освіта, розвиток, початок ХІХ століття.

Martinenko I.I. Feature of development of idea of national community of students young people is in domestic pedagogical opinion of beginning of XIX item.

Annotation. In the article, taking into account the social and political factors of development of country, looks of progressive intelligentsia, on a purpose, task and maintenance of education, it is selected and analyzed features of development of idea of national community of student's young people in a progressive pedagogical idea in Ukraine at the beginning of XIX age.

Key words: features, national community, development, beginning of XIX age.

Постановка проблеми у загальному вигляді. Відродження культурно-історичних цінностей українського народу, його традицій з прогресивних надбань, їх творче використання для подальшого проектування науково-педагогічного пошуку і забезпечення перспективи розвитку національної освіти відповідає основним вимогам Конституції України, Державної національної програми «Освіта» («Україна XXI ст.»), Закону «Про освіту» тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Протягом останніх років провідну роль у вивченні особливостей розвитку освітніх процесів в Україні в межах визначеного нами хронологічного періоду відіграють дослідження Л. Вовк, Л. Березовської, Н. Побірченко, О. Сухомлинської та інші.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Разом із тим аналіз науково-педагогічної літератури засвідчує відсутність історико-педагогічних праць, у яких було б визначено й узагальнено особливості розвитку ідеї національної освіти учнівської молоді у вітчизняній педагогічній думці початку XIX століття.

Формулювання цілей статті. Мета статті – визначити й схарактеризувати особливості розвитку ідеї національної освіти учнівської молоді у прогресивній вітчизняній педагогічній думці початку XIX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під час наукового пошуку виявлено, що розвиток і зміни в педагогічних поглядах і національній свідомості прогресивної вітчизняної інтелігенції щодо обраного нами історико-педагогічного явища відбувалися під впливом соціально-політичних і духовно-освітніх чинників. Зазначимо, що серед найперших із них стало проникнення наприкінці XVIII – на початку XIX ст. в Україну й Росію в цілому ідей народництва, що виникли в Європі під впливом атмосфери французької революції. Унаслідок цієї події з'явилися «інтелектуалісти», тобто інтелігенція, яка серед іншого висунула концепції нації (національної свідомості, націоналізму) Ф. Ліста та Й. Гейдера. Зазначимо, що ці ідеї, зокрема погляди німецького філософа, були добре відомі вітчизняним ученим-педагогам. Про їх вплив на формування національної свідомості слобожанських учених свідчать спогади А. Метлинського, М. Костомарова, О. Потебні, М. Дрінова та інших. Наприклад, у передмові до своєї дисертації М. Костомаров, згадуючи про працівників на полі народознавства, з повагою згадував ім'я Гердера: «...перед усіма народами німці можуть похвалитися своїм безсмертним Гердером, який завдав вирішального удару по старих поглядах і підняв на непохитній основі прапор народності». У цій же передмові видатний вітчизняний учений поширює Гердерову основну тезу «Jede menschliche Vollkommenheit its national, säkular und individuell...» у такому формулюванні: «Кожний народ має в собі щось визначальне, більш або менш дотичне кожній з тих осіб, які належать до народу. Це народний характер, за яким увесь загал можна розглядати як одну людину» [12, с. 14].

У вищих навчальних закладах того часу – як вітчизняних, так і зарубіжних (Москва, Харків, Париж, Бреслав та ін.) – стали відкриватися спеціальні кафедри для вивчення слов'янства. Народність і старовина слов'ян, їхня історія і географія, їхній розум і мова, їхня література і музика, як писав М. Сумцов, «...усе, до чого тільки можна прикласти ім'я слов'янське, усе привертало до себе увагу» [6, с. 148].

У процесі наукового пошуку виявлено, що на фоні революційних подій на Заході, розвитку капіталістичних відносин, що народжувалися на початку нового століття в Російській імперії та в Україні зокрема, остаточно формується такий соціальний феномен, як українська суспільна еліта, у якій виділяється кілька напрямків і груп. Серед них – патріоти-автономісти, які мріяли про реставрацію української державності періоду 1654 р., романтики, які захоплювалися культурою, побутом, мораллю широких мас народу. Зауважимо, що в середовищі українського дворянства, чиновництва в кінці XVIII – на початку XIX ст. була і значна група тих, що дістали назву «малороси». Ці представники потомків козацької старшини відзначалися високим рівнем освіченості і в цьому сенсі значно перевищували російських

дворян, що давало їм значні шанси для просування службовими сходинками. Амбіційні і багатші серед «малоросійських» дворян виїжджали на службу до Петербурга, де, спираючись на середовище земляків, їх протекцію, займали високі посади. Там малоросійська колонія чиновників була найвпливовішою. У 70-80-х роках XVIII ст. і пізніше О. Безбородько, П. Завадовський, Д. Трощинський та інші займали високі посади при імператорському дворі, торували шлях Росії до її могутності. Вони вважали, що саме приналежність до Російської імперії дозволила Україні врятуватися від загрози з боку Речі Посполитої, Кримського ханства та Турецької імперії [4, с. 275-276]. Наголосимо, що українська інтелігенція стає основною рушійною силою національного відродження, активно вивчає історію, фольклор, мову та літературу; звертається до проблеми визначення основ нової моделі освіти на національному ґрунті.

Розвитку досліджуваного історико-педагогічного явища сприяли й прогресивні освітні реформи, що були проведені російським царем на початку XIX століття. Так, 1804 року вперше в Росії було побудовано єдину систему освіти, всі ланки якої були тісно пов'язані між собою. Положення прогресивного за змістом статуту навчальних закладів, що підпорядковувалися університетам, 1804 року передбачали устрій приходських шкіл не лише в містах, але і в сільській місцевості, що було суттєвим нововведенням. Проте існування таких шкіл, на відміну від університетів, гімназій і частково повітових училищ, що перебували на державному забезпеченні, матеріально не забезпечувалося: їх повинно було утримувати саме населення. Переважно увагу було звернено на вищу і середню освіту, оскільки уряд передусім піклувався про підготовку освічених урядовців для державного апарату.

Проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що проблема освіти для простого населення залишилася й поза увагою прогресивної громадськості початку XIX століття. Так, виступаючи за необхідність розбудови власної національної системи освіти, передова вітчизняна інтелігенція всю свою увагу зосереджувала передусім на вихованні дітей заможних верств тогочасного населення. Дворяни, без жодного сумніву, як писав І. Пнін, «...вимагають переважної перед іншими освіти, оскільки Вітчизна повинна знаходити в них як хоробрих своїх захисників, так і мудрих, чесних, справедливих власників і суддів» [2, с. 82].

На необхідність ретельної уваги до навчання й виховання дітей заможних верств населення того часу вказували й відомі громадські діячі Слобідського краю. Так, В. Каразін наголошував, що освіта дворян – «...це розвиток і престиж держави» [247, с. 228]. Лише Г. Квітка, як зазначав Я. Айзеншток, пішов далі, внісши у свідомість місцевої інтелігенції ідею про необхідність освіти не лише дворянського стану, а й усього народного загалу, і водночас подав ідею про необхідність придивитися до нього, вивчити його мову, побут, мораль, звичаї [1, с. 57].

Наголосимо, що прогресивна вітчизняна громадськість початку XIX ст. у своїх виступах передусім наголошувала на необхідності очищення освіти майбутнього покоління від засилля іноземної культури, критикувала тогочасне захоплення французькою культурою, яке отримало назву галоманія, вихованням «на французький манер», наслідки якого були яскраво змальовані автором статті «Відповідь на лист пана Луки Говорова, надрукований... під назвою «Лист із міста N.N. до столиці». Дописувач, аналізуючи наслідки родинного виховання на «французький манер», акцентував увагу громадськості на тому, що «...повинно статися нечуване й превелике диво, щоб звичка, яка встановилася від пелюшок, і загальний звичай, який безперестану її підтримує, не посіяли в ньому (вашому синові – І.М.) деякої пристрасті до всього іноземного та деякого для нього самого непомітного збайдужіння до всього вітчизняного». Наслідок такої звички, як зазначав автор статті, – чимала кількість морально знівечених людей [10].

Виступаючи проти засилля французької культури, прогресивна громадськість початку XIX ст. паралельно порушувала й питання про роль приватного (домашнього) і громадського виховання у формуванні особистості; визначала переваги й недоліки кожного з цих видів. Про це свідчить тематика актових промов, що були виголошені професорами Харківського університету. Серед них: «О новом устройстве в России училищ и их пользе» (С. Потоцький), «О преимуществе общественного воспитания перед частным» (Я. Белен-де Баллю) тощо. У контексті аналізу досліджуваного феномену передусім привертає увагу промова Я. Белен-де Баллю, у якій учений висловив свої міркування про головне завдання виховання тогочасної

молоді – «виявити розумову обдарованість, збагатити розум корисними та приємними знаннями, втілити в серце любов до чесноти через повчання й приклади, дати тілу здоров'я, міцність і спритність» [3, с. 575]. Доповідач підкреслював, що виконати поставлене завдання приватне, домашнє виховання не зможе. Лише громадське виховання, на думку вченого, «...творить усі великі чесноти, розкриває всі здібності, тільки за його допомогою ваші діти будуть свого часу окрасою своєї вітчизни й стануть гідними вашої ніжності» [3, с. 688].

Піддав осуду наслідувальність і пристрасть до всього іноземного і відомий російський учений, історик М. Карамзін. У низці своїх публікацій («Про любов до вітчизни і народної гордості», «Дивності», «Сповідь») просвітитель засудив прагнення дворян виховувати дітей в іноземців. Так, у роботі «Про любов...» учений писав: «...Ми повинні любити користь суспільства, оскільки з нею нерозривна наша власна; ...його просвітництво оточує нас багатьма задоволеннями в житті; ...його тиша й добродетель є щитом сімейних насолод; ...слава його є нашою славою; і коли людину ображає назва «син зневаженого батька», то не менш образливо й громадянину називатися сином зневаженої Вітчизни». «Таким чином, – підкреслював М. Карамзін, – любов до вітчизняного блага викликає в нас любов до Вітчизни, а особисте самолюбство – гордість народну, яка слугує опорою патріотизму» [2, с. 59-61].

Установлено, що захоплення тогочасної молоді іноземним вихованням піддавав гострій критиці й видатний слобожанський педагог, учений, ініціатор відкриття першого університету на Україні В. Каразін. У праці «Практичний захист від іноземців» він писав: «Наше дворянство почало доручати своїх дітей іноземцям, воно не шкодує коштів на їх утримання та на закордонні подорожі... Тривка звичка зробилася нарешті пристрастю. Таким чином, вивчаючи чужі мови змалку, вони віддалялися від своєї власної» [7, с. 228].

Такого ж погляду дотримувався й видатний вітчизняний педагог, лікар, просвітянин І. Орлай. У статті «Про необхідність вивчати переважно рідну мову та дещо про вивчення мов іноземних», яка являє собою звернення до міністра народної освіти, педагог запропонував змінити порядок викладання мов у Ніжинській гімназії. На його думку, освіта має бути критерієм громадської користі людини, а молодь повинна керуватися передусім усвідомленням власної відповідальності перед суспільством. Просвітянин підкреслював, що одним з основних завдань школи має стати виховання в молодого покоління почуття гордості за свій народ і його мову, оскільки саме мова віддзеркалює моральні й розумові здібності народу, його громадянські ідеали. У часи, коли більшість предметів у привілейованих навчальних закладах викладалися іноземними мовами (німецькою, французькою), педагог твердив, що в системі вивчення мов перше місце має посідати рідна [11, с. 235]. Уважаючи навчання наймогутнішим засобом формування особистості, І. Орлай наголошував, що воно буде корисним тільки тоді, коли стане народним, здатним виховувати любов до рідної мови, до історії, до батьківщини.

У контексті аналізу досліджуваної проблеми привертають увагу й роздуми уродженців Полтавської губернії, освітніх і громадських діячів, письменників, видавців І. Мартинова та І. Богдановича. Так, у своєму виступі, проголошеному в імператорській Російській академії наук на початку XIX ст., І. Мартинов особливо підкреслив шкідливі виховні наслідки пристрасті «найзнатніших домів» до домашнього навчання дітей іноземних мов, особливо французької, на шкоду рідній мові. «...Неможливо дивитися без суму, – зауважував педагог, – як поширюється ця пристрасть кращої частини нашої Вітчизни, особливо до французької мови. У найзначніших домах виховання починається з цієї мови. Майбутній воїн, суддя, градоначальник, міністр... передусім готується гарно розмовляти з французом, аніж зі своїм одноземцем; перетворює чужу мову на природну, обтяжує пам'ять чужомовними висловами, тоді як розум його мав би зростати примноженням знань і почуттів відданості суспільному благу. Усі звороти, усі відтінки іноземної мови йому відомі, між тим як найнеобхідніші й загальноприйняті слова власної мови здаються йому дивними, нововинайденими, недоладними. ...Вітчизняна мова є для нього не лише чужою, а й нестерпною» [2, с. 99].

Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що значна частина інтелігенції початку XIX століття всілякі спроби підвести національні основи під виховання сприймала з явною недовірою. Так, серед відгуків на свою книгу «Про виховання юнацтва», яку І. Богданович замислив як «основу національного виховання», автор зустрічав і такі, у яких «рецензенти висловлювали здивування, ніби є особливе, російське виховання, окреме від загально-

європейського». Педагог, як відзначає авторський колектив «Антології педагогічної думки Росії першої половини XIX ст.», не зменшуючи значення Дж. Локка, Ж.-Ж. Руссо та інших відомих філософів, доводив, що в кожного народу є свої національні особливості, які необхідно враховувати у вихованні [2, с. 100-101].

Виявлено, що, виступаючи проти засилля іноземної культури, прогресивна громадськість вимагала перегляду чинних навчальних програм. Так, одним із перших, хто виступив за необхідність введення до навчального курсу вітчизняних навчальних закладів предметів, що надавали відомості з історії, культури рідного краю, став А. Прокопович-Антонський. Просвітянин наголошував, що повноцінна освіта неможлива без знання історії. Остання, з погляду педагога, сприяє також тому, щоб громадянин «став би корисним членом суспільства і вірним сином вітчизни». Підкреслюючи велике значення у формуванні особистості знання іноземних мов, як виявлено в ході дослідження, А. Прокопович-Антонський у той же час надавав абсолютну перевагу вивченню рідної мови, наголошував, що вона потребує значних зусиль. Знати рідну мову «ґрунтовно, ...з усіма тонкощами, відчувати всю силу її, красу, важливість; вміти розмовляти й писати нею красиво, сильно і виразно» – усе це вимагає великої праці, на яку варто пожертвувати значну частину життя [11, с. 240].

Важливого значення у формуванні майбутнього покоління надавав вивченню історії й відомий вітчизняний просвітитель, поет, публіцист початку XIX ст. В. Попугаєв. Високо оцінюючи значення історії як предмета політичного виховання, він підкреслював, що історія «...є наука, яка творить героїв, пантеон славетних мужів, славетних народів і їх чеснот на користь людства, зберігає великі звершення для наслідування та змагання сердець, здатних відчувати суспільне благо й цінувати справжні достоїнності» [2, с. 96].

Необхідність включення до переліку навчальних дисциплін, що вивчаються у школі, предметів з історії і культури рідного краю обстоював і видатний вітчизняний громадський діяч, педагог, письменник П. Білецький-Носенко. Високоосвічена людина (досконало володів іноземними мовами, добре знав вітчизняну і світову літературу), він усі свої знання намагався передати вихованцям своєї школи, яку вважали однією з кращих для свого часу. Зауважимо, що П. Білецький-Носенко став й одним із перших педагогів в Україні, після Г. Сковороди й П. Котляревського, який розробив цілеспрямовану систему естетичного виховання учнів. У своїй праці «Про смаки естетичні», виданій у Харкові 1826 року, просвітянин радив учителям і батькам наполегливо підводити учнів до розуміння прекрасного в природі, мистецтві, літературі, у самому житті [11, с. 250–255].

Про роль рідної мови у формуванні особистості писав і професор Харківського університету О. Склабовський, який наголошував, що «нехтувати мовою, якою написані всі вітчизняні закони, всі громадянські постанови, що стосуються суспільного добробуту, яку слід уживати в усіх справах, при всіх необхідних потребах, – зневажати таку мову є грубою, непростимою помилкою» [9]. Просвітянин стверджував, що у вивченні рідної мови необхідно «...вживати всі старання й засоби до досягнення ...правильного, твердого і ґрунтового знання». Зауважуючи, що помиляються ті, хто думає, «...що вивчення природної мови не вимагає великої праці», учений зазначав, що «знати її ґрунтовно, знати з усіма тонкощами, відчувати її силу, красу, значущість; вміти говорити й писати нею красиво, сильно й виразно, з урахуванням матерії, часу й місця – усе це складає ледь переборну працю. Для набуття таких знань слід застосовувати всі сили, слід пожертвувати чималою частиною життя» [9, с. 209].

Наголосимо, що, виступаючи проти засилля іноземної культури, акцентуючи увагу на необхідності захисту української мови, прогресивна інтелігенція в той же час вважала російську мову мовою освіченості, вводила її в навчальний процес тогочасних шкіл. Про це свідчать дані історико-педагогічних джерел. Зокрема ректор Харківського університету І. Рижський у перший рік свого ректорства звернувся до Імператорської Академії з пропозицією видати літописи, «що стосуються стародавніх справ цього краю (тобто Слобожанщини – С. Сірополко) і писані мовою, яка давніше тут уживалася...», для збереження «...її, як відміну «руського» слова...». У той же час він вніс до професорської ради університету пропозицію про те, що до Харківського навчального округу на учительські посади слід запрошувати росіян, для того щоб учні середніх і народних шкіл «не призвичаювалися до неправильної вимови російської мови» [8, с. 233]. Про намагання русифікувати українське

населення за допомогою шкіл згадував і Т. Селіванов, який зокрема писав: «Ми застали вже в 1807 р. в училищах самого Харкова вчителів, що так і різали по-українськи з учнями; та ми, тобто новоприбулі з семінарії вчителі, за розпорядженням начальства, зламали їх і привчили говорити по-російськи» [5, с. 39].

Висновки з даного дослідження. Таким чином, проведений науковий пошук дозволяє стверджувати, що початок XIX ст. – 30-ті рр. XIX ст. позначилися в історії розвитку вітчизняної педагогічної думки як етап відродження наукового інтересу прогресивної інтелігенції до питань національної освіти, що розвивався в контексті загальноросійського просвітницького руху. Особливістю визначеного нами етапу стало те, що передова інтелігенція (А. Прокопович-Антонський, П. Білецький-Носенко, В. Каразін та ін.), виступаючи за потребу розбудови власної системи національної освіти, яку ототожнювали із загальноросійською, виступали за необхідність очищення її від іноземної, переважно французької культури та мови. Окрім того, вважаючи російську мову мовою освіченості, прогресивна інтелігенція початку XIX ст. вводила її в навчальний процес тогочасних шкіл. Своєрідність їхніх поглядів була зумовлена тим, що більшість вважала «Малоросію... органічною частиною Російської імперії». Між патріотизмом «малоросійським» і «великоросійським», як зауважує В. Білоцерківський, для них суперечностей не було [4, с. 275].

Обмеженість поглядів прогресивної інтелігенції початку XIX століття полягала і в тому, що всі свої роздуми вони присвячували проблемі навчання та виховання дітей переважно лише заможних верств тогочасного населення, залишаючи поза увагою просте населення. Усе це і стало суттєвим недоліком розвитку ідеї національної освіти учнівської молоді початку XIX – 30-х рр. XIX ст.

Перспективи подальших розвідок. Проведене дослідження не претендує на висвітлення всіх аспектів проблеми. Предметом подальших наукових розробок може стати практична просвітницько-педагогічна діяльність українських митців і науковців початку XIX ст., спрямована на захист національних традицій в освіті й культурі.

Список використаних джерел

1. Айзеншток Я. Я. Епізоди з культурного минулого Слобожанщини / Айзеншток Я., Паліцин О. – Київ, 1927. – С. 57-69.
2. Антология педагогической мысли России первой половины XIX в. (до реформ 60-х гг.) / сост. П.А. Лебедев. – М. : Педагогика, 1987. – 560 с.
3. Багалей Д. И. Опыт истории Харьковского университета (по неизданным материалам). Т.1 (1802–1815 гг.) / Д. И. Багалей. – Х. : Паровая тип. и лит. Зильберберг, 1893-1898. – 1204 с.
4. Білоцерківський В. Я. Історія України. Курс лекцій : навч. посібник / Білоцерківський В. Я. – Харків, 1999. – 652 с.
5. Данилевський Г. П. Украинская старина: Материалы для истории украинской литературы и народного образования / Данилевський Г. П. – Х. : Изд. Заленского и Любарского, 1866. – 403 с.
6. Историко-филологический факультет императорского Харьковского университета за первые сто лет его существования: История факультета; Библиографический словарь профессоров и преподавателей / под ред. Д. И. Багалей, М. Г. Халанского [Изд-во Харьков. имп. ун-та]. – Х. : Тип. Даре, 1908. – V, 558, XII с.
7. Каразін В. Н. Практическое защищение от иностранцев / В. Н. Каразін // Сочинения, письма и бумаги, собранные и отредактированные Д. И. Багалеем. – Х. : Тип. и литограф. М. Зильберберга, 1910. – 926 с.
8. Ответ на письмо Господина Луки Говорова напечатанное в Вестнике Европы апреля 1807 года № 8, под заглавием Письмо из города N.N. в столицу // Вестник Европы. – 1807. – № 24, декабрь. – С. 241–267.
9. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко ; підгот. Ю. Вільчинський. – 2-ге вид. – Львів : Афіша, 2001. – 663 с.
10. Склабовский А. О состоянии просвещения в Харькове и о публичных испытаниях, происходивших в его учебных заведениях, сего 1824 г. в июне и июле месяцах / Склабовский А. // Украинский журнал. – 1824. – Ч. 3–4. – № 13–20. – С. 49–50, 106–224.
11. Українська педагогіка в персоналіях: у 2 кн. Кн. 1 : навч. посібник / за ред. О. В. Сухомлинської. – К. : Либідь, 2005. – 624 с.
12. Харківська школа романтиків / Редакція, вступні статті й примітки А. Шамрая. Т. 2. – Х. : Держ. Вид-во України, 1930. – 223 с.